Вікторія Нестеренко,
кандидатка історичних наук, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

viktoria.nesterenko@karazin.ua
https://orcid.org/0000-0001-5773-5014

«МІСТО, КУДИ Я НЕ МОЖУ ПОВЕРНУТИСЬ»: ПРОСТІР ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ДОНЕЦЬКОЇ ТА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ У СПОГАДАХ ДІТЕЙ ІЗ РОДИН ВПО

Це дослідження має на меті розкрити образ міст Донбасу, носіями якого є діти, що стали вимушеними переселенцями. Стаття базується на інтерв'ю людей, яким у 2014-му було 18 або менше років і які через війну на Донбасі змушені були залишити рідні домівки. Ці інтерв'ю було записано переважно у 2020–2021 рр. Опитані люди з різних причин не можуть повернутись до своїх міст, для деяких із них спроба перетнути кордон «ЛНР» і «ДНР» може закінчитись потраплянням до в'язниці через статус або громадську позицію їхніх родин. Важливо зазначити, що часто дитина не мала змоги попрощатись з рідною домівкою, адже від'їзд планували на кілька днів або тижнів. У статті проаналізовано, з урахуванням психологічних аспектів подолання травматичного досвіду, як впливає ця неможливість попрощатися й повернутися на сучасний стан людини. В різні періоди життя для особистості важливо повертатись до місць, пов'язаних із дитинством, із визначними моментами життя і загалом з історією свого роду, як-от могили предків, батьківський дім. Ситуація ускладнюється також тим, що у багатьох респондентів носії родинної історії — дідусі та бабусі — залишились на непідконтрольній українському уряду території. Тож позбавлена коріння людина має лише уявний образ рідного міста, а неможливість «попрощатись» травмує психологічний стан. Постає запитання: що буде, якщо образи, носіями яких є ВПО та місцеві мешканці, зіткнуться, і як можна запобігти потенційному конфлікту, яку роль він може відіграти у процесі реінтеграції? Стаття є актуальною в контексті відбудови міст Донбасу, які весь цей час були на непідконтрольній території, адже порушує питання про конфлікт образів і шукає розв'язання цієї проблеми.

Ключові слова: ВПО, реінтеграція, Донбас, травма, пам'ять, усна історія.

© Вікторія Нестеренко, 2022

DOI: 10.15407/mics2022.02.120
УДК 930.2:801.81-053.4/.6-058.65:355.4(477.61/.62)«2014/2022»

Вступ. Російсько-українська війна, що розпочалась у 2014 р., спричинила масове переселення мешканців Донецької, Луганської областей та АР Крим на підконтрольні уряду України території. За даними Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, станом на 13 квітня 2020 р. статус ВПО мали 1 446 881 особа, серед них 197 672 дитини[1]. За 2021 р. Міністерство соціальної політики України звітувало про 1 473 650 людей, які перебувають на обліку як ВПО[2]. Кількість внутрішньо переміщених осіб постійно збільшується, зокрема через економічні фактори життя на окупованих територіях. Дослідження Центру Разумкова свідчить про те, що зарплата на непідконтрольних територіях є вдвічі меншою; близько 15 % населення відчуває нестачу харчових продуктів[3]. Проте не тільки економічні причини спонукають людей виїжджати. Для представників громадської сфери або діячів, які брали участь в евакуації закладів вищої освіти, перетин блокпостів так званих республік загрожує арештом. Отже, маємо не просто людей, що виїхали з метою змінити обставини свого життя, а тих, хто не може навіть на короткий час повернутись додому, щоб відвідати родичів чи рідні місця.

З 2014 року в Україні було створено за підтримки міжнародних та локальних донорів багато проєктів, що вирішували матеріальні, соціальні, психологічні та інші проблеми ВПО, зокрема гуманітарні ініціативи Червоного Хреста, волонтерської ініціативи «Станція Харків», пошук гостьових родин для дітей, що постраждали від війни в рамках діяльності ГО «Емау» тощо. 2016 року шляхом об'єднання Державного агентства з питань відновлення Донбасу і Державної служби з питань АР Крим та Севастополя було створено Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України, що пізніше отримало назву Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій. Ця установа є відповідальною за реалізацію Стратегії інтеграції внутрішньо переміщених осіб. Одним із важливих аспектів інтеграції, який, на нашу думку, майже випускають з уваги, є процес поєднання образів тимчасово окупованих міст, що мають ВПО й ті, хто наразі перебуває у так званих республіках.

У рамках роботи Музею воєнного дитинства в Україні було зібрано інтерв'ю людей, які пережили воєнні події та переселенський досвід у дитячому й підлітковому віці. Ці записи стали джерелом для цього дослідження про образ простору тимчасово окупованих міст.

Історіографія питання. Історіографія міст сучасних Донецької та Луганської областей фокусується передусім на соціально-економічному розвитку регіону, на становленні його промисловості. Обмежені рамками статті, ми звертали увагу насамперед на праці, які створюють загальну картину історії регіону.

[1] https://www.minre.gov.ua/page/kilkist-zareyestrovanyh-vpo-stanom-na-13-kvitnya-2020-r.

[2] https://www.msp.gov.ua/news/20309.html.

[3] *Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання* (Київ: Центр Разумкова, 2019), 46–47.

Зокрема, своє уявлення про Донбас як самодостатній регіон, з якого вийшли багато відомих радянських діячів, подав Миколай Гончаров, укладач збірки «Наша “Кочегарка”» (1959). Роботу написано переважно в публіцистичному стилі, в ній вихваляється праця шахтарів і будівельників, які відновлювали регіон після Другої світової війни. У вступі є цитата Максима Горького, проте інших відсилань до загальнорадянських символів немає, а фраза про «освобожденную Родину» дає підстави замислитись, що мав на увазі автор — весь Радянський Союз чи все-таки свій край[4]. У фокусі уваги — не «роль партії», а праця трударя-шахтаря.

Український краєзнавець Петро Лаврів на початку 1990-х опублікував роботу «Історія Південно-Східньої України»[5], написану ще за радянських часів. Автор викладає історію краю у формі нарисів, починає від дописемної епохи, докладно описує добу Київської Русі та боротьбу з кочівниками, козацький період, окремо розповідає про етнічні спільноти, що переселялись до регіону. Окрему главу присвячено етнічному складу південно-східних областей на рубежі XIX і XX ст. Подано ґрунтовний список літератури. Автор фокусується на історії тих земель, що нині належать до Донецької та Луганської областей, проте не оминає увагою заселення Слобідської України та події на Дону. Тож, з одного боку, географічні рамки доволі розмиті, проте, з іншого, це спроба написати українську версію історії Донбасу на противагу радянським акцентам про дружбу народів і робітничий рух.

Класичною працею вважають двотомник Теодора Фрідґута «Юзівка й революція», присвячений робітничому руху на Донбасі від часу Великих реформ і до 1924 р.[6] Автор уважно дослідив повсякденну культуру регіону, етнічний, гендерний і соціальний склад населення, вплив індустріального розвитку імперії на економічний стан і формування політичних рухів, адміністративне управління, трансформацію Донбасу під час революційних подій. Для автора ця територія вписана переважно в загальноросійські події та в контекст формування робітничого руху, натомість він майже оминає увагою вплив українських революційних рухів. Важливо, що саме цю роботу найчастіше цитують на різноманітних сепаратистських вебресурсах як аргумент щодо ідентичності Донбасу як частини Російської Федерації.

Донбас як Дике поле, фронтир і кордон між Україною та Росією досліджує американський історик японського походження Гіроакі Куромія. Його Донбас постає як регіон, опозиційний до будь-якої центральної влади, в якому понад усе цінують свободу. Досліджуючи політичні погляди мешканців регіону в добу революції на початку XX ст., автор зазначає, що вони були далекі і від «національної ідеології» Києва, і від «класової» Москви[7]. В часи становлення радянської влади тут регулярно відбувались страйки, а через постійну нестачу

[4] Н. Гончаров, сост., *Наша «Кочегарка»* (Сталіно: Сталинское областное издательство, 1959), 3.

[5] П. Лаврів, *Історія Південно-Східньої України* (Львів, 1992).

[6] Theodore H. Friedgut, *Iuzovka and Revolution* , volume I. Life and Work in Russia's, Donbass, 1869–1924 (Princeton: Princeton University Press, 1989) (reprinted 2014); Theodore H. Friedgut, *Iuzovka and Revolution*, volume II. Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869–1924 (Princeton: Princeton University Press, 1994).

[7] Г. Куромія, *Свобода і терор у Донбасі. Україно-російське прикордоння, 1870–1990-і роки* (Київ: Основи, 2002), 111.

робочої сили керівництво шахт було змушене заплющувати очі на неблагонадійне політичне минуле робітників[8]. На думку вченого, існування кількох регіональних ідентичностей не заважає існуванню єдиної України[9]. В 2020 р. Г. Куромія дав інтерв'ю журналу «Локальна історія», в якому підкреслив, що Донбас не є «антизахідним» або «антиукраїнським», проте велику роль у подіях 2014 року відіграла російська пропаганда[10].

Сучасні історики відшукують стерті сторінки історії Донбасу й формують його ідентичність. Володимир Нікольський досліджував історію ОУН(б) в регіоні за матеріалами Державного архіву Служби безпеки України, написав кілька праць, присвячених репресованим представникам інтелігенції та духівництва[11]. Складно зрозуміти той факт, що дослідник таких болючих тем української історії в 2014 р. підтримав «ДНР» і залишився викладати в Донецьку. Олена Стяжкіна досліджувала теми повсякденності та жіночого досвіду в Радянському Союзі, після 2014 р. заснувала громадський рух «Деокупація. Повернення. Освіта». Нині дослідниця акцентує увагу на важливості правильного сприйняття поточних подій в Україні і використання слів «війна» й «окупація» замість «конфлікт» і «самопроголошені республіки». Авторка за допомогою соціологічних досліджень доводить, чому проведені «референдуми» не можна вважати справжнім волевиявленням населення[12]. З точки зору формування ідентичності через назви та адміністративно-територіальний поділ регіону надзвичайно важливою є робота Валентини Шандри про політику визначення меж регіону часів Російської імперії. Історикиня вивчає генезу понять «Донбас», «Донеччина» та їх розташування на уявній мапі регіону[13].

Після подій 2014 р. актуалізувалися спроби проаналізувати історію Донбасу з метою заперечити право на існування сепаратистських рухів. У колективній монографії «Донбас в етнополітичному вимірі», зокрема, зазначено, що неможливо однозначно відносити Донбас до російської цивілізації через поширення російської мови та православної церкви. На думку дослідників, головним в ідентичності локальних мешканців є прихильність до місцевих еліт, що демонструють, наприклад, результати виборів[14]. Інша річ, що в регіоні поширилися небезпечні для української ідеї організації, які досягли, зрештою, своєї мети. Тож у роботі ґрунтовно проаналізовано культурні, релігійні, етнічні аспекти локальної ідентичності та її вираження в масмедіа.

Максим Віхров у праці «Дикий схід. Нарис історії та сьогодення Донбасу» вписує локальні події в контекст саме української історії, показує, як крок за кроком формувалась особлива специфіка регіону — різні етноси, важкі умови життя та праці, недовіра до центральної влади. Окрему увагу він звертає на причини занепаду шахт Донбасу, обмірковуючи питання

[8] Г. Куромія, *Зрозуміти Донбас* (Київ: Дух і літера, 2015), 15–16.

[9] Ю. Сорока, Г. Куромія, І. Кононов, К. Ціммер, О. Міхеєва і Л. Ґорізонтов, «Регіональні ідентичності в сучасній Україні та методи їх вивчення», в *Україна Модерна [спеціяльний випуск]: Львів–Донецьк: соціяльні ідентичності в сучасній Україні* (Київ; Львів, 2007), 12.

[10] «Гіроакі Куромія: "Необачно трактувати Донбас як недемократичний і антизахідний регіон, який є ворожим до цінностей революції Гідності"», *Локальна історія* 1 (2020): 4–7.

[11] В. М. Нікольський, *Підпілля ОУН(б) у Донбасі* (Київ, 2001); В. М. Нікольський, *Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження* (Донецьк, 2003); В. Н. Никольский, *Православное духовенство Донетчины, репрессированное в 1920-х — 1950-х годах (в документах и материалах)* (Донецк, 2013).

[12] О. Стяжкіна, «Дискурс окупації як механізм осмислення російської агресії проти України», *Нові сторінки історії Донбасу* 25 (2016): 78.

[13] В. Шандра, *Донеччина: адміністративно-територіальний і відомчий поділ (кінець XVIII — початок XX ст.)* (Київ, 2015), 8.

[14] В. Котигоренко, О. Калакура, Л. Ковач, В. Коцур, Н. Кочан, Н. Макаренко, Ю. Ніколаєць, М. Панчук і О. Рафальський, *Донбас в етнополітичному вимірі* (Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2014), 23.

прибутковості місцевої промисловості та її важливості для України[15]. Становлення місцевих політичних еліт за часів Незалежності аналізують Денис Казанцев і Марина Воротинцева[16]. У їхній роботі показано, як на ґрунт регіональної ідентичності свідомо насаджувались ідеї про «ворогів» у Києві, які діють за планом «західних господарів». Проте ці наративи було використано для отримання політичних дивідендів, а не для реальної інкорпорації цих територій до іншої держави. Сепаратистські рухи на Донбасі мали штучну природу.

На жаль, обсяг статті не дає змоги розглянути всі роботи, дотичні до окресленої теми. Однак, проаналізувавши згадані праці, можемо говорити про наявність яскраво вираженої ідентичності регіону, яка втілюється навіть не в конкретних політичних уподобаннях, а в ідеях «Дикого поля», спільності важкої та небезпечної долі (колись через набіги кочівників, в нові часи через важку, часто малооплачувану працю). Тепер до цих ідей додається образ Донбасу, носіями якого є його мешканці, що були змушені покинути рідний дім. Поступово формується база інтерв'ю, на основі яких проводять дослідження представники напряму усної історії. Зокрема Дмитро Титаренко досліджує політичні уподобання та уявлення про минуле людей похилого віку, що живуть на Донбасі з обох сторін лінії фронту[17].

Джерельна база. Методологія проведення інтерв'ю з дітьми базуються на досвіді Музею воєнного дитинства в Сараєво (Боснія і Герцеговина), процес створення якого було розпочато у 2015 р. (концепцію розробив Ясмінко Галілович). На сайті Музею (https://warchildhood.org/ua/) зазначено, що сфера його діяльності «охоплює дитячий досвід у сучасних конфліктах, постконфліктних зонах і місцях переселення по всьому світу. Завдяки проєктам у Сербії, Лівані, Україні та Сполучених Штатах Америки, Музей перетворився на міжнародну платформу, яка дає голос дітям, на життя яких вплинула війна».

В Україні відкрито філію Музею воєнного дитинства й розроблено опитувальник для проведення інтерв'ю, адаптований для українських реалій. Наведено також поради щодо самого процесу бесіди: як поводитися з респондентом, щоб не травмувати його ще більше, які запитання можна ставити і, зрештою, як подбати про себе дослідникові, що стикається з досвідом війни[18]. Респондент, який розповідає історію, приносить із собою річ, що її символізує. Дослідники визначають позитивний вплив процесу пов'язування речі з історією та подальшої участі у виставці: для респондентів є важливим, що до їхнього досвіду ставляться з повагою[19]. Важливість для людини «музеєфікації» її історії через об'єкт підтверджують приклади інших виставок, присвячених війнам і терактам[20]. Це цілком збігається з терапевтичними рекомендаціями щодо лікування психологічної травми, яке починається із реконструкції передумов трагедії та проговорення травматичних моментів[21]. Тож, працюючи з матеріалами Музею воєнного дитинства, дослідник має унікальне джерело окремих

[15] М. Віхров, *Дикий Схід. Нарис історії та сьогодення Донбасу* (Київ: Темпора, 2021), 204.

[16] Д. Казанський і М. Воротинцева, *Як Україна втрачала Донбас* (Київ: Книжкове видавництво «Чорна гора», 2020).

[17] Г. Грінченко, ред., *Слухати, чути, розуміти: усна історія України XX–XXI ст.: зб. наук. праць* (Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2021).

[18] *War Childhood Museum. Fieldwork Guide*. Sarajevo, 29 Sep 2016.

[19] Brenda Cowan, Ross Laird, & Jason McKeown. *A Theory of Psychotherapeutic Object Dynamics An Examination of the Psychological Underpinnings of Human-Object Relationships with Implications for Museum Exhibitions. Phase III. Case Study with Object Donors and Visitors to The War Childhood Museum* (Sarajevo, 2017), 22, 30–33.

[20] Там само, 34.

[21] Дж. Герман, *Психологічна травма та шлях до видужання: наслідки насильства — від знущань у сім'ї до політичного терору* (Львів: Видавництво Старого Лева, 2021), 303–307.

фактів, що складаються в колективну психологічну травму. Однак важливо не забувати про правила етики, про те, кожна історія є трагедією конкретної родини. Щоб не порушувати правило анонімності, ми не можемо наводити докладну інформацію про вік, місце народження, рід занять конкретного респондента.

Тим не менш, записи, які зробили співробітники української філії Музею, дають змогу ставити ширші запитання, зокрема про уявний простір тимчасово окупованих міст Донецької та Луганської областей, а також АР Крим. Використані в цій статті інтерв'ю я провела особисто; наразі я не можу використовувати записи колег через брак відповідної процедури доступу. Спілкуючись із респондентами, я завжди вживала ті самі терміни на позначення подій, що й вони, та намагалась створити максимально сприятливу атмосферу. Я дуже вдячна українській філії Музею воєнного дитинства, що мала змогу осмислити отриманий досвід і викласти його у рамках наукової статті. Зважаючи на вже згадану анонімність інтерв'ю, зібрані історії зашифровано, щоб максимально уникнути згадування особистих подробиць життя учасників; цитати респондентів подано без підписів.

Для дослідження було відібрано інтерв'ю молодих людей (16 дівчат і двоє хлопців), записані впродовж 2020–2022 рр. На момент початку війни респондентам було від 11 до 18 років. Для зручності аналізу створено таблицю, де зазначено тип населеного пункту, звідки походить респондент, у якому віці він/вона залишив/залишила рідні місця, чи була можливість повернутись додому та іншу інформацію про його/її соціальний портрет. Було проаналізовано 18 записів — ті інтерв'ю, що стосуються саме переселенського досвіду (Музей також збирає розповіді дітей військовослужбовців і тих, хто проживав на окупованих у 2014 р. територіях). Серед них троє респондентів станом на 2021 р. мешкали на окупованій території, тож їхні історії було використано для порівняння образів міст Донбасу, що зберігають переселенці, з уявленнями місцевих мешканців.

Родини, які переїхали, мали, переважно, для цього фінансові можливості, роботу або родичів на підконтрольних територіях. Майже всі респонденти, яким на момент інтерв'ю виповнилося 16 років, уже стали студентами або ж закінчили заклади вищої освіти.

Переселення для більшості респондентів припало на дитячий або підлітковий вік. Психологічна травматизація в цей період визначає особливості поведінки, що впливатимуть на всі етапи дорослішання і подальшого життя[22]. Респонденти відчувають певний розрив, що виник через вимушене переміщення, проте більшість із них намагаються шукати позитивні впливи. Лейтмотивом є ідея, що якби не окупація рідного міста, то людина не опинилась би там, де їй зараз добре або де є стільки можливостей для розвитку. Однак треба зауважити, що сім'ї 17 із 18 опитаних змогли влаштуватись на новому місці, батьки знайшли роботу або соціальний

[22] Там само, 200.

прихисток, а діти стали студентами закладів середньої і вищої освіти. Тобто маємо чітко окреслену соціальну групу й не можемо поширювати ці висновки на всіх дітей-переселенців.

Теоретичні засади дослідження. У фокусі дослідження цієї роботи — міський простір, який існує фізично, однак його мешканці втратили можливість перебувати там і стали вимушеними переселенцями. У їхніх розповідях згадано образи, що втілюють їхні уявлення про регіон. Погоджуючись із тезою, що індивідуальні спогади не складаються в колективну пам'ять, натомість колективна пам'ять як історична реконструкція визначає рамки індивідуальних історій[23], ми ніби йдемо назад, шукаючи в інтерв'ю окремих респондентів риси колективної пам'яті регіону. Пам'ять зберігає лише ті деталі, які є для неї зручними[24], зокрема ті, що відповідатимуть політичним поглядам індивіда. Проте, якщо йдеться про дитячі інтерв'ю, збережені у спогадах образи не перебувають у вакуумі; людина дорослішає і переосмислює отриману інформацію і вже на її основі будує уявлення про рідне місто. Водночас діти зазвичай не обговорюють свої спогади[25], пояснюючи це небажанням ділитись із кимось своїми проблемами. Про досвід війни рідко говорять у родинах, кожен лишається наодинці зі своєю пам'яттю.

Діти, що з різних причин втратили батьків, відчувають травматичний досвід, подолати який допомагають зокрема вправи з пошуку власного коріння, створення родинного дерева, відвідування кладовищ і місць колишнього проживання родичів[26]. Діти, які втратили рідні міста, разом з ними іноді втрачають значну частину носіїв родинної пам'яті — бабусь і дідусів. Тож за образом втраченого міста криється набагато глибша історія про власну травму і шлях до її подолання.

Дослідницькі запитання. Зважаючи на озвучені вище особливості джерельної бази, ми ставимо перед собою мету знайти відповіді на такі запитання:

- Якими є спільні для респондентів елементи образу рідного міста?
- Чи існує колективний образ «міста Донбасу» на противагу спогадам про окремі населені пункти?
- Яким є вплив вимушеного переселення на зв'язок людини з образом рідного міста?

Результати дослідження. Передусім варто зауважити про наявність спільної ідентичності переселенців із Донбасу. Людей об'єднує не тільки досвід вимушеного переселення до іншого регіону, а й коріння — міста Донецької та Луганської областей. Пережитий досвід потребує зустрічі з подібними до себе; майже в кожному інтерв'ю звучали ідеї про можливість визначити свого «без слів» або лише «за поглядом», і це стосувалось саме вихідців із Донбасу. Респонденти розповідали про те, як знайомились з людьми, відчували глибоку спорідненість душ і лише потім дізнавались про історію переселення. Ця ідентичність має дві складові: втрата рідного міста й «донбаські» риси характеру, які кожен уявляє

[23] Ассман А. *Новое недовольство мемориальной культурой* (Москва: Новое литературное обозрение, 2016), 16.

[24] П. Нора, ред., *Франция-память* (Санкт-Петербург, 1999).

[25] Ассман, *Новое недовольство*, 33–48.

[26] М. Внук и У. Долыняк, *Педагогика травмы* (SwissEmp), 133, 134, 145, 146.

у своєму контексті. Одна з респонденток, чиє дитинство пройшло в Краматорську, зазначає про своє особливе ставлення до тих, чиї будинки залишились на окупованій території: «Недавно было такое, вот — начинает разговаривать об этом опыте, и я просто вижу, что (інші. — *Прим. дослідника*) не понимают, о чем он говорит. И я как-то стараюсь говорить — ну, я понимаю, о чем ты говоришь, у меня был такой же опыт, я сама из Краматорска. Я тоже это видела».

У спогадах наявні українські елементи міського простору. Одна з респонденток (на момент переселення їй виповнилось 18 років) згадує кав'ярню «Ізба», де проходили проукраїнські заходи, «Ізоляцію», яка на той момент ще була культурним центром, мітинги з національною символікою. Проте для більшості українська символіка обмежувалась простором школи, де на свята відбувались театралізовані заходи в народному стилі. Одна з дівчат називає це «шароварщиною», проте далі розповідає, як в 2014 р. директорка скасувала український народний танок, бо на останній дзвоник школярів раптово завітали бойовики.

Діти сприймають навколишній світ як норму, як точку відліку, бо вони не знають, що тут було раніше. Цим пояснюється романтичне захоплення депресивним індустріальним стилем у вихідців із Донбасу. Якщо для дорослих закинуті заводи є символами занепаду промислової величі, то для дітей і молоді — простори для експерименту. Одна з респонденток саме в подібних краєвидах бачить натхнення своєї поетичної творчості. Просторовим втіленням цього переосмислення на Донбасі стали артфонд «Ізоляція» у приміщенні збанкрутілого заводу, фестиваль The Most Fest у промисловій зоні Костянтинівки (Донецька область, підконтрольна територія, 2021 р.) та інші простори й публічні заходи.

Важливо зазначити, що здебільшого родини залишали рідний дім поспіхом, майже без речей або виїжджали з надією повернутись за кілька тижнів. Деякі респонденти зазначають, що у них виникало підсвідоме бажання забрати якісь важливі для себе речі або сховати їх у «потаємному місці». Приміром, одна із співрозмовниць забрала щоденники, в яких записувала назви всіх прочитаних книжок, а інша сховала свої малюнки у будинку настільки надійно, що потім навіть не змогла згадати, де саме. Тож важливого моменту прощання більшість із респондентів не мали, а певний час після переїзду (зазвичай кілька місяців) уповільнювали своє життя, чекаючи повернення до рідного міста. Одна з героїнь, що разом із батьками приїхала до Харкова, згадує, що кілька місяців вони поводилися, ніби у відпустці, свідомо відкладаючи момент прийняття болісного рішення. Подібні спогади мають і інші.

Для більшості респондентів травматичний момент усвідомлення зміни місця проживання збігся з першим вересня у новій школі. Підлітки згадують не лише про насмішки й постійні нетактовні запитання на кшталт «А що, твій будинок згорів?», а й про бюрократичні перепони, що заважали адаптації. Навіть якщо нові однокласники ставились до «переселенців»

приязно, респонденти відчували стрес. Одна з дівчат згадує, що нова школа була гіршою, порівняно з її рідним ліцеєм, що однокласники над нею насміхались; інша, навпаки, дивується, наскільки позитивним стало для неї нове оточення в школі, на відміну від «бандитської» атмосфери в рідному місті.

У відповідь на запитання про улюблені місця учасники зазвичай розповідають про вулиці, на яких виросли. Відвідування загальновідомих історичних і культурних, публічних місць належить до родинних практик, натомість «шовковиця, на якій ми сиділи під час зливи, і наші футболки стали синіми», майданчик, де займались спортом, пагорби, де ганяли на велосипедах, будуть особистими просторами, пов'язаними з інтимними переживаннями. Тож місця, пов'язані з дитинством, можна поділити на дві групи — ті, де дитина була разом з батьками, й ті, де могла гуляти самостійно. Щодо другої групи, то в усіх зібраних інтерв'ю докладно описано місця, що їх навряд чи вибрали б дорослі для відпочинку, — закинуті парки, міські околиці, розбиті будинки, гаражі. У підлітків ці простори асоціюються з власним світом, де немає контролю. Можна зробити висновок, що навколишні вулиці для людини також належать до поняття «дім». Вони згадують не просто ландшафт, а, наприклад, відчуття свободи, коли можна було «ганяти на велосипедах» степовими просторами міських окраїн.

Разом із батьками зазвичай відвідують упорядковані локації — парки, торговельні центри, стадіони. Респонденти з містечок Донецької області обов'язково згадують поїздки до Донецька: до торговельного центру «Донецьк-сіті», реконструйованого стадіону «Донбас-арена». Донецьк був важливим містом у дитинстві й для тих дітей, чиї оселі залишились на підконтрольній Україні території. Із Донецьком багато хто пов'язував плани щодо вступу та подальшої кар'єри вже навіть під час війни. Респонденти описують, як, поступово дорослішаючи, їхні однокласники відмовлялись від ідеї вступу на окупованій території.

Важливо, що якщо про міські локації люди більше не згадують у певному контексті, то ця пам'ять вмирає, навіть якщо певне місце збереглося. Приміром, «Донбас-арена» у пам'яті дітей, що виїхали, пов'язана з грандіозними футбольними матчами. Проте зараз занедбаний стадіон можуть використовувати хіба що місцеві команди. Один із хлопців, який після 2014 р. повернувся до Донецька, скептично згадує, що в популярному колись торговельно-розважальному центрі «Донецьк-сіті» нині можна купити тільки якісь підробки. Образ цих локацій у пам'яті вимушених переселенців сильно відрізняється від того, якими вони є зараз.

У розповідях дітей відчувається глибока фізична потреба повернутись і хоча б попрощатись із рідним містом. Як уже зазначено, більшість респондентів не знали, що не повернуться вже ніколи до звичного їм простору. Дівчина, яка виїхала з Луганська у підлітковому віці, докладно описує свої візити до психолога, під час яких вона намагалась подолати травму переселення. Вона часто подумки поверталась до рідного дому, щоб попрощатись, проте це

не допомагало. Тож вона наважилась на подорож додому — на початку січня, одразу після святкування Нового року з родиною. Подорож була сповнена символізму. Новий Луганськ зображено як місто-привід: героїня потрапляє туди ввечері, вже немає громадського транспорту, вулиці порожні й темні, без ліхтарів. Вона живе у будинку свого родича — у єдиному місці, що ще символічно належить їй. Родич ніби відіграє роль міфічного провідника у минуле, коли возить дівчину містом на своєму автомобілі. Вона відвідує школу, де вчилась малювати, ліцей, у якому мріяла закінчити старші класи і відсвяткувати випускний. Усе навколо для неї «незрозуміле», «сіре», «старе». Зрештою, вона зазначає, що «я локально принадлежу к этому городу», і тому було важливо «поставить эту точку самой — что теперь я понимаю, что город изменился, у меня теперь другая жизнь». Проте вона не розповідає, чи розірвався її зв'язок з рідним містом після останнього візиту, а в інших місцях інтерв'ю каже, що відчуває належність до «людей з Донбасу». Звісно, для респондентів, що весь цей час залишались на окупованих територіях, їхні міста не були привидами. Залежно від особистих потреб, вони по-різному характеризували навколишній простір, але ті, хто залишився, цілком задовольнялись якістю послуг і можливостями своїх міст.

Інша респондентка розповідає, що впродовж п'яти років після переселення їй постійно снилась рідна домівка, проте батьки заборонили їй їхати з ними за речами, а через деякий час відмовили її від цієї ідеї взагалі, бо, мовляв, дівчина не витримає цієї подорожі морально. Погодившись із ними, дівчина вирішила розірвати всі свої зв'язки з малою батьківщиною: «Это уже другое место, это не место моего детства. Это не место радости, не место семьи, там все изменилось. Там другие люди, там другие порядки, другая атмосфера».

Натомість розповіді дітей про свідоме переселення до Харкова у зв'язку з навчанням мають вже зовсім інший характер. Кілька респондентів захоплено згадують перше знайомство з Харківським університетом, наприклад: «...но когда я на фотографии увидела корпусы Каразинского — все... у меня просто было такое воодушевление». Відчувається, що цей особистий вибір нового міста позитивно вплинув на психіку. Деякі співрозмовники озвучують ідею, що в рідному місті їй/йому насправді було погано, натомість «хорошо в Харькове»; у такий спосіб немовби виправдовується пережита трагедія. Респонденти, які не пройшли момент свідомого вибору місця проживання, описують відчуття безпритульності; в «плейлисті для депресивного настрою» однієї з дівчин є трек групи «Один в каное» з такими словами: «Справа в тому, що у мене немає дому». Вона з тих, кому небезпечно повертатись до рідного міста, а отже, вона приречена переживати прощання лише подумки.

Для тих, хто не має навіть гіпотетичної змоги «відвідати могили предків», залишається «уявне місто», елементи якого він/вона усюди відшукують. Респондентка з Луганська, яка

виїхала з міста у підлітковому віці й більше не поверталась, згадує, як їй подобалась красива будівля місцевого театру ляльок, і далі робить такий висновок: «И вот, наверное, с тех пор мне в принципе нравится все такое — как театр».

Підсвідомо оповідачі шукають схожість між містом дитинства й поточним місцем перебування. Розказуючи про село, куди переїхала з окупованого містечка, дівчина повторює «*тоже* жила в квартире, можно сказать, *тоже* в центре» (курсив мій. — *В. Н.*). Одна з респонденток постійно жартує про хуліганські «донбаські» риси свого характеру; місто ніби закарбувалось в її особистості та сценаріях поведінки. Знайшовши знайомі риси в новому місці, людина підсвідомо намагається встановити контроль над новим середовищем, що є одним із кроків на шляху подолання травматичного досвіду[27].

Спогади про місто дитинства частково стираються і постають здебільшого уявними картинами, хтось із опитаних уже не пригадує назв вулиць і районів. Проте є особлива характеристика міста дитинства: респондент завжди оцінює його як дуже красиве й велике. Дорослішаючи, людина дізнається про соціальні та екологічні проблеми її населеного пункту, тож відбувається невідповідність між спогадом дитинства і дорослим умінням аналізувати інформацію. Переосмислюючи своє щасливе дитинство у кримінальному районі, одна з респонденток наводить таке порівняння: «...как женщина, у которой были какие-то травмирующие отношения, а она из них вспоминает только что-то хорошее». Більшість співрозмовників докладно описують красу природи своїх промислових містечок; одна з героїнь робить ремарку про токсичні викиди заводу, але підкреслює, що це аж ніяк не заважало. Тож уявне містечко Донбасу не збігається з дійсністю не тільки через об'єктивні політичні причини, а й через особливості дитячого сприйняття.

Як уже згадано, в родинах зазвичай не говорять про досвід переселення й пов'язані з ним травматичні події. Під час інтерв'ю респондентка зазначила, що вдома вони ніколи не згадують назву рідного міста, лише вулицю; рідна назва ніби стала для родини табу. Інша дівчина розповідає про втечу з рідного містечка як про найкращий поворот свого життя, під час інтерв'ю багато сміється, і лише наостанок, різко змінивши тон голосу й вираз обличчя, ділиться наболілим — чому дідусь і дядя, які мали інші політичні погляди, її зрадили. Тож діти, які пережили досвід переселення, часто залишаються в вакуумі мовчання.

Тим часом життя в окупованих містах не зупинилось, там живуть люди, які творять сучасність цих населених пунктів. В інтерв'ю тих, хто виїхав із непідконтрольної території нещодавно (у 2021 році), рідні міста постають занедбаними, іноді небезпечними й навіть відсталими порівняно з неокупованими українськими містами, а проте — живими. Отже, ми маємо щонайменше два образи міст Донбасу: від тих, хто виїхав, і тих, хто залишився там. Ці образи формувались під впливом різних політичних і соціальних реальностей. Дослідники

[27] Герман, *Психологічна травма*, 278.

вважають, що мешканці не приймають навіть фахових і потрібних реконструкцій міста, бо не хочуть змін звичного для них простору[28], зазвичай саме це ускладнює проведення будь-якої перебудови. Отож, зустрівшись, згадані два образи можуть увійти в конфлікт, який важливо враховувати під час створення проєктів реінтеграції регіону. Щоб не втратити зв'язок із рідним містом, переселенці часто беруть участь у проєктах, спрямованих на промоцію Донбасу. Деякі з учасників проєкту мріють приїхати до рідного міста після звільнення і працювати над його відновленням. А отже, поточний досвід переселення може стати джерелом позитивних змін для відбудови тимчасово окупованих територій.

У згаданому тематичному випуску «Локальної історії» зібрано думки різних громадських діячів щодо реінтеграції. Іван Леньо, лідер гурту «Kozak system», озвучив таку тезу: «Донбас тимчасово зайнятий людьми, які неправильно проінформовані»[29]. Проте важливо розуміти, що коли йдеться про образ міста, який закарбовувався у свідомості людини багато років, не можна змінити його новим фактажем: там, де мова йде про пам'ять, аргументи безсилі. Маємо справу з локальним конфліктом образів. Опитані респонденти одностайно засвідчують бажання повернутись до рідного міста після відновлення української влади. Частина з них чітко артикулює потребу долучитись до відновлення регіону. Повернувшись до звільнених міст, люди відшуковуватимуть знайомі з дитинства елементи й оцінюватимуть їх з погляду поточного урбаністичного досвіду. Найважливішим елементом у цьому процесі має стати діалог, що дасть змогу примирити наявні образи.

Отже, можемо виокремити спільні для респондентів елементи ідентичності: акцент на статусі мешканця Донбасу, що втратив рідне місто; позитивний образ свого населеного пункту всупереч соціальним та екологічним проблемам; місто асоціюється радше з приватними локаціями на кшталт рідної вулиці, ніж із загальновідомими пам'ятками. Можемо також говорити про колективний образ містечка Донбасу — з індустріальними районами, небезпечними околицями, вільними просторами. Для всіх опитаних переселення і втрата дому стали травматичним досвідом, що нині переосмислюється. Як свідчить практика, найважливішим етапом зцілення стане повернення до рідної домівки або хоча б можливість свідомо обрати місце, де жити.

Дослідження травматичного досвіду переселенців та їхнього образу рідних міст мають стати важливим елементом процесу реінтеграції тимчасово окупованих територій. Ця тема є складною для аналізу, адже пов'язана із політичними питаннями та болючими суспільними дискусіями. В цій ситуації підхід із точки зору психології травми допомагає знайти точки порозуміння та продовжувати процес дослідження, який буде важливим і для історика, і для респондента.

[28] Kevin Loughran, Gary Alan Fine, & Marcus Anthony Hunter, "Urban Spaces, City Cultures, and Collective Memories", in *Routledge International Handbook of Memory Studies* (Routledge, 2015), 193–204.

[29] «Донбас тимчасово зайнятий людьми, які неправильно поінформовані», *Локальна історія* 1 (2020): 31.

Додаток

Відомості про респондентів

Шифр інтерв'ю	Місто	Вік, у якому виїхав/виїхала	Чи була змога повернутись назад
01	Обласний центр	15	Була можливість відвідати у дорослому віці і попрощатись
02	Обласний центр	12	Ні
03	Обласний центр	15	Немає можливості повернутись
04	Донецька область, місто з населенням більше ніж 200 тисяч	13	Ні
05	Обласний центр	11	Немає можливості повернутись
06	Луганська область, місто з населенням менше ніж 50 тисяч	11	Була можливість один раз відвідати
07	Донецька область, місто з населенням більше ніж 200 тисяч	11	Була можливість повернутись
08	Донецька область, підконтрольна Україні територія. Аналізувались спогади про Донецьк	11	В Донецьк більше не повертались
09	Донецька область, підконтрольна Україні територія. Аналізували спогади про Донецьк	11	До Донецька більше не повертались
10	Донецька область, місто з населенням більше ніж 200 тисяч	11	Була можливість повернутись
11	Донецька область, місто з населенням більше ніж 200 тисяч	11	Ні
12	Луганська область, місто з населенням близько 100 тисяч	11	Ні
13	Обласний центр	-	Мешкає на непідконтрольній Україні території
14	Обласний центр	-	До 2021 р. на непідконтрольній території
15	Обласний центр	-	До 2021 р. на непідконтрольній території
16	Донецька область, підконтрольна Україні територія. Аналізували спогади про Донецьк	12	До Донецька більше не повертались
17	Обласний центр	19	Не може повернутись
18	Луганська область, місто з населенням менше ніж 100 тисяч	11	Не може повернутись

References

Assman, A. *Novoe nedovolstvo memoryalnoi kulturoi*. Moskva: Novoe lyteraturnoe obozrenye, 2016.

Cowan, Brenda, Laird, Ross, & Jason McKeown. *A Theory of Psychotherapeutic Object Dynamics An Examination of the Psychological Underpinnings of Human-Object Relationships with Implications for Museum Exhibitions. Phase III. Case Study with Object Donors and Visitors to The War Childhood Museum*. Sarajevo, 2017.

"Donbas tymchasovo zainiatyi liudmy, yaki nepravylno poinformovani". *Lokalna istoriia* 1 (2020): 31.

Friedgut, Theodore H. *Iuzovka and Revolution*. Volume I. Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924. Princeton: Princeton University Press, 1989.

— — —. *Iuzovka and Revolution*. Volume II. Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869–1924. Princeton: Princeton University Press, 1994.

Goncharov, N., ed. *Nasha "Kochegarka"*. Stalino: Stalinskoe oblastnoe izdatel'stvo, 1959.

Herman, Dzh. *Psykholohichna travma ta shliakh do vyduzhannia: naslidky nasylstva — vid znushchan u simi do politychnoho teroru*. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva, 2021.

"Hiroaki Kuromiia: «Neobachno traktuvaty Donbas yak nedemokratychnyi i antyzakhidnyi rehion, yakyi ye vorozhym do tsinnostei revoliutsii Hidnosti»". *Lokalna istoriia* 1 (2020): 4–7.

Hrinchenko, H., ed. *Slukhaty, chuty, rozumity: usna istoriia Ukrainy* XX–XXI *stolit*. Kyiv: TOV "ART KNYHA", 2021.

Kazanskyi, D., & M. Vorotyntseva. (2020) *Yak Ukraina vtrachala Donbas*. Kyiv: Knyzhkove vydavnytstvo "Chorna hora".

Kotyhorenko, V., Kalakura, O., Kovach, L., Kotsur, V., Kochan, N., Makarenko, N., Nikolaiets, Yu., Panchuk, M., & O. Rafalskyi. *Donbas v etnopolitychnomu vymiri*. Kyiv, 2014.

Kuromiia, H. *Svoboda i teror u Donbasi. Ukraino-rosiiske prykordonnia* 1870-1990-*i roky*. Kyiv: Osnovy, 2002.

— — —. *Zrozumity Donbas*. Kyiv: Dukh i litera, 2015.

Lavriv, P. *Istoriia Pivdenno-Skhidnoi Ukrainy*. Kyiv, 1992.

Loughran, Kevin, Fine, Gary Alan, & Marcus Anthony Hunter. “Urban Spaces, City Cultures, and Collective Memories”. In *Routledge International Handbook of Memory Studies*, 193–204. Routledge, 2015.

Nikol’skij, V. N. *Pravoslavnoe duhovenstvo Donetchiny, repressirovannoe v 1920-h — 1950-h godah (v dokumentah i materialah)*. Doneck, 2013.

Nikolskyi, V. M. *Pidpillia OUN(b) u Donbasi*. Kyiv, 2001.

— — —. *Represyvna diialnist orhaniv derzhavnoi bezpeky SRSR v Ukraini (kinets 1920-kh — 1950-ti rr.). Istoryko-statystychne doslidzhennia*. Donetsk, 2003.

Nora, P., ed. *Frantsyia-pamiat*. Sankt-Peterburh, 1999.

Shandra, V. *Donechchyna: administratyvno-terytorialnyi i vidomchyi podil (kinets XVIII — pochatok XX st.)*. Kyiv, 2015.

Soroka, Yu., Kuromiia, H., Kononov, I., Tsimmer, K., Mikheieva, O., & L. Gorizontov. “Regionalni identychnosti v suchasni Ukraini ta metody yikh vyvchennia”. In *Ukraina Moderna. Lviv–Donetsk: sotsiialni identychnosti v suchasnii Ukraini*. Kyiv; Lviv, 2007.

Stiazhkina, O. “Dyskurs okupatsii yak mekhanizm osmyslennia rosiiskoi ahresii proty Ukrainy”. *Novi storinky istorii Donbasu* 25 (2016).

Viina na Donbasi: realii i perspektyvy vrehuliuvannia (Kyiv: Tsentr Razumkova, 2019).

Vikhrov, M. *Dykyi Skhid. Narys istorii ta sohodennia Donbasu*. Kyiv: Tempora, 2021.

Vnuk, M., & U. Dolyniak. *Pedahohyka travmy*. SwissEmp.

War Childhood Museum. Fieldwork Guide. Sarajevo, 29 Sep 2016.

Viktoriia Nesterenko

"THE CITY TO WHICH I CANNOT RETURN": THE SPACE OF TEMPORARY OCCUPIED DONETSK AND LUHANSK REGIONS IN THE MEMORIES OF CHILDREN FROM IDP FAMILIES

The purpose of this study was to determine the image of the Donbas cities carried by children who have become forced migrants. The article is based on interviews with individuals under the age of 18 in 2014 who were forced to flee their homes due to the conflict in Donbass. These interviews were conducted primarily in 2020 and 2021. The interviewees cannot return to their cities for various reasons; for some, attempting to cross the border between the so-called LPR and DPR could land them in prison due to the status or public standing of their families. It is important to note that frequently the child did not have the chance to say goodbye to the parental home because the departure was planned for several days or weeks in advance. The article analyzes, from the perspective of the psychology of overcoming a traumatic experience, how the inability to return and the absence of a farewell ceremony affect the current state of a person. It is important for a person to revisit places associated with his childhood and his family's history at various stages of his life. Such locations include ancestral graves, parental homes, and others associated with significant life events. This situation is complicated by the fact that many respondents' ancestors, such as grandfathers and grandmothers, chose to remain in territory not under Ukrainian government control. The inability to "say goodbye" traumatizes the psychological state of a person who has been deprived of his roots. What will happen if the images of immigrants and locals collide, how can a potential conflict be avoided, and what role can it play in the reintegration process? The article is relevant to the reconstruction of the cities of Donbass, which were previously in uncontrolled territory, because it raises the issue of image conflict and seeks a solution to this issue.

Keywords: IDPs, reintegration, Donbas, trauma, memory, oral history.

Creative Commons — Attribution-ShareAlike 4.0 International — CC BY-SA 4.0